

شیوه های گسترش دانش از منظر امام صادق (ع)

نویسندگان:

- ۱- رضا خلیلی پژوهشگر و کارشناس ارشد برنامه ریزی فرهنگی
- ۲- مصطفی نجاران پژوهشگر و دانشجوی دکتری تاریخ اسلام
- ۳- دکتر رضا اسماعیلی پژوهشگر و استاد دانشگاه آزاد خوراسگان

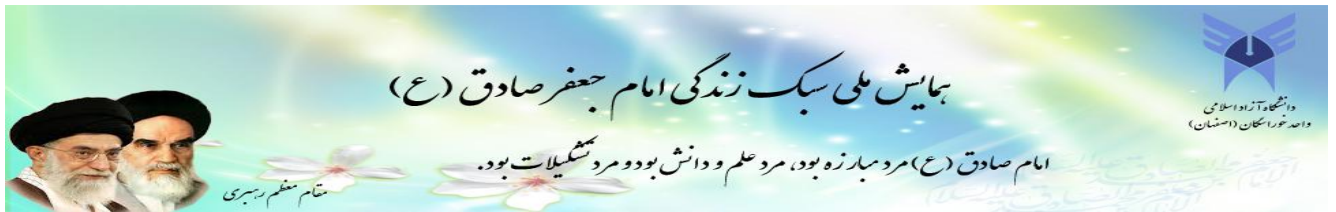
چکیده:

دوران حیات امام جعفر صادق (ع) بواسطه درگیریهای حکومتی بنی امویان و عباسیان از جمله دورانی است که اندکی از فشار و تدابیر امنیتی حاکم بر زندگی امامان کاسته شد و امام صادق (ع) با استفاده از این فرصت به تعلیم و تربیت شاگردان زیادی پرداخت که بسیاری از علماء و دانشمندان اسلامی و راویان حدیث از جمله شاگردان او به حساب می آیند.

در این مقاله سعی بر آن است که با توجه به داده های تاریخی و مستندات موجود با روش تحلیلی و کتابخانه ای به این پرسش پاسخ داده شود که امام صادق (ع) به چه شیوه ای به انتشار علوم اسلامی و تربیت شاگردان زیادی که هر کدام سرمنشاء علوم اسلامی و عصر زرین تمدن اسلامی بودند همت می گماشت .

داده های موجود نشان می دهد که امام (ع) از همه روش های ممکن نسبت به تعلیم و تربیت شاگردان اقدام می نمود.

واژه های کلیدی: زندگی فردی امام صادق (ع) ، حیات فرهنگی امام صادق (ع) ، شیوه دانش گستری امام صادق (ع) (

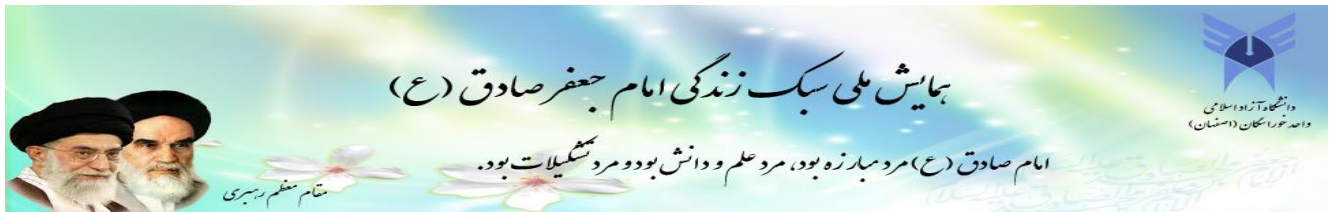
مقدمه

دوران امامت ۳۴ ساله امام صادق (ع) یکی از شکوفاترین روزگار علمی تاریخ اسلام و مسلمانان است. در این دوران افول بنی امیه و ظهور عباسیان آغاز شد. درگیری این دو خاندان فرصت ارزشمندی را در اختیار امام صادق (ع) نهاد تا نهضت علمی تشیع را گسترش دهد و به آماده سازی شیعیان آگاه بپردازد.

زمانیکه امام صادق (ع) به امامت رسید بستر نهضت علمی شیعه توسط امام باقر (ع) فراهم شده بود و آن حضرت بر طریقی که پدرانشان پی ریزی کرده بودند نهضت علمی خود را بنا نمود بطوریکه جوابگوی اشکالات و پرسش های مسیحیان، یهودیان، دهریان و مانویان بود.

آوازه علمی و نفوذ معنوی و روحانی جعفر ابن محمد (ع) همه جا را فرا گرفت و علم حدیث، کلام، تاریخ، تفسیر و قرائت شکوفا شد. ایشان فقه اهل البیت را تدوین نمود و بسیاری از ابواب فقه و احکام فقهی شیعه را بنیان نهاد از همین روی فقه شیعه امامی را فقه جعفری می گویند. مقام علمی امام صادق (ع) چنان بود که بسیاری از دانشمندان و محدثان بزرگ اهل سنت به محضر ایشان آمدند و به جمع آوری حدیث می پرداختند.

امام صادق (ع) شیوه های مختلف و مؤثری را در گسترش علم و تبلیغ احکام، عقاید و تعلیم و تربیت مسلمانان بکار بست که از آن جمله می توان به پی ریزی نهضت آموزش و پژوهش در مدینه منوره که در آن تمامی فرق و مذاهب از سراسر جهان اسلام بویژه کوفه به آموزش و تألیف و تحقیق مشغول بودند نام برد همچنین تشکیل حلقه فتوی در مسجد النبی و تقویت روحیه پرسشگری، گفتگوهای علمی و مناظره با افراد دهری، مانوی و رؤسای فرق اهل سنت و بالاخره تربیت شاگردان دانش پژوه و استوار در علم و تقوی بطوریکه بتوانند در برابر امواج سهمگین فرهنگی ایستادگی کنند و شبهات را پاسخ گویند از شیوه های آنحضرت در گسترش دانش قرآن و مکتب اهل می باشد.

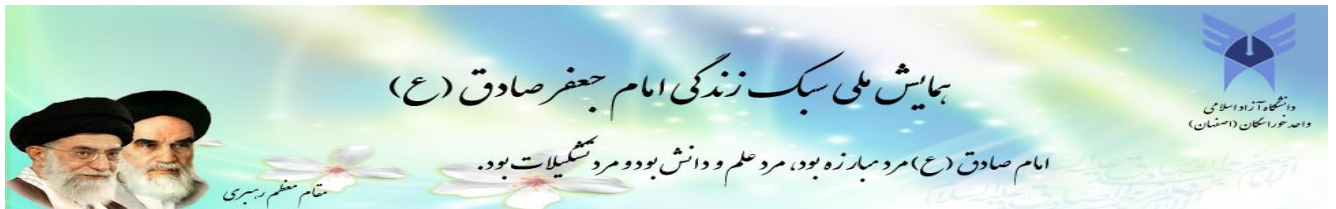
نگاهی به زندگی امام ششم (ع)

امام ششم جعفر بن محمد صادق (ع) بزرگترین پسر امام محمد باقر (ع) در روز هفدهم ربیع الاول سال ۸۳ و به قوی ۸۰ در مدینه منوره دیده به جهان گشود و در ماه شوال سال ۱۴۸ در سن ۶۵ یا ۶۸ سالگی طبق روایات شیعه به تحریک منصور خلیفه عباسی مسموم و شهید گردید و در قبرستان بقیع در کنار پدر، جد و عمویش امام حسن مجتبی (ع) به خاک سپرده شد و مدت امامت آن حضرت (۳۴) سال بوده است. (شیخ مفید، ص ۵۴).

امام صادق (ع) دوران نوجوانی و جوانی خود را تحت تربیت امام زین العابدین (ع) و امام محمد باقر (ع) سپری نمود و پس از شهادت پدر بزرگوارش زعامت و سرپرستی شیعیان را در دست گرفت. دوران امامت او طولانی تر از هر امام دیگری است. آن حضرت در مدت عمر خود با شش زمامدار خودکامه اموی و عباسی معاصر بوده و خلفایی که بین تاریخ ولادت و وفات آن حضرت بودند بدین شرح است.

۱- هشام بن عبدالملک ۲- ولید بن یزید بن عبدالملک ۳- یزید بن عبدالملک ۴- مروان بن محمد حمار ۵- ابوالعباس سفاح ۶- ابوجعفر منصور

حوادث و اتفاقات و درگیری های ناشی از انتقال قدرت از بنی امیه به بنی عباس زمینه مناسبی را بدست داد که امام باقر (ع) در دوران بیست ساله امامت خویش با نشر حقایق اسلامی و معارف اهل بیت (ع) زمینه و محیط مناسب تری را برای امام صادق (ع) پدیدار نماید. زیرا در اثر انتشار احادیث امام باقر (ع) و تبلیغات شاگردان مکتب او، مردم به نیاز مندی خود به معارف اسلامی و علوم اهل بیت بیشتر پی برده بودند. امام صادق (ع) از فرصت استفاده نمود و به نشر تعالیم دینی خود پرداخت و شخصیت های علمی بسیاری در فنون مختلف تربیت نمود و چنانکه معروف است، از مجلس درس و حوزه تعلیم امام ششم چهار هزار نفر محدث و دانشمند بیرون آمده است. (ابن شهر آشوب، ج ۴ ص ۲۴۷). احادیثی که از صادقین (ع) مأثور است از مجموع احادیثی که از پیامبر (ص) و ده امام دیگر ضبط شده بیشتر است (طباطبایی، ص ۱۴۰). لذا اخبار شیعه امامیه غالباً به امام محمد باقر (ع) و امام صادق (ع) به ویژه امام صادق (ع) منتهی می شود.

امام صادق (ع) به شاگردان خود دستور داده بود، درسهای او را بنویسند و نوشته ها و کتابهای خود را حفظ کنند که در آینده به آن نیاز پیدا می کنند " احتفظوا بکتابکم فانکم سوف تحتاجون الیها " (کلینی، ج ۱، ص ۵۲). مفضل می گوید امام صادق (ع) به من فرمود: بنویس و علمت را در میان دوستانت منتشر ساز و چون مرگ تو فرا رسید آنها را به پسرانت ارث بگذار زیرا برای مردم زمان فتنه و آشوب می رسد که در آن هنگام جز با کتاب انس نگیرند .

ابونعیم فهرست طولانی از شاگردان و راویان امام جعفر صادق (ع) گرد آورده است که از آن جمله مسلم بن حجاج مؤلف یکی از صحاح سته است . (ابونعیم، ج ۱، ص ۱۹۳) نجاشی نوشته که تنها در مسجد کوفه نهصد تن شیخ از تلامیذ آن امام به سر می بردند (نجاشی، ج ۷، ص ۱۳). از بزرگان و علمای اهل سنت که افتخار شاگردی امام صادق (ع) را داشته اند می توان به ابوحنیفه، مالک بن انس، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، یحیی انصاری، ابن جریر، قحطان محمد بن اسحاق، شعبه بن الحجاج و ایوب سجستانی اشاره نمود. (احمد امین، ج ۳، ص ۲۶۵).

۳

حیات فرهنگی امام صادق (ع)

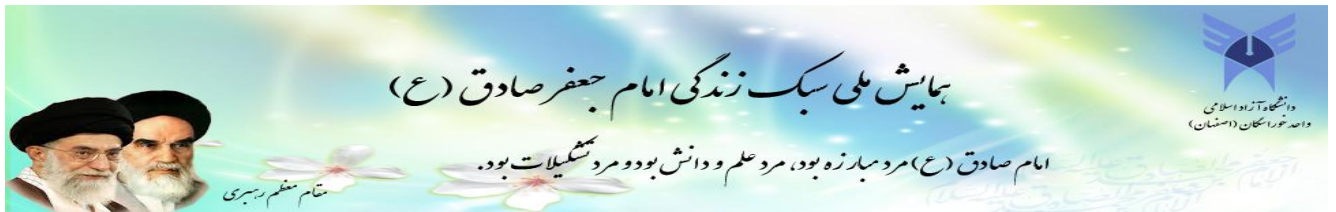
عصر امام صادق (ع) عصر جنبش فکری و فرهنگی بود. در آن زمان شور و شوق علمی بی سابقه ای در جامعه اسلامی بوجود آمد و علوم مختلف، اعم از علوم اسلامی همچون: علم قرائت قرآن، تفسیر، حدیث، فقه، کلام و علوم بشری همچون طب، فلسفه، ریاضیات و غیره رونق یافت و هر کس که متاع فکری داشت به بازار علم و دانش عرضه می کرد .

بنا بر این تشنگی علمی عجیبی بوجود آمده بود و لازم می نمود که امام علیه السلام بدان پاسخ گوید . عواملی که موجب پیدایش این جنبش علمی شده بود به این ترتیب است :

۱- آزادی و حریت فکر و عقیده در اسلام، البته عباسیان در این آزادی فکر تأثیر داشتند ولی ریشه اصلی این آزادی در تعالیم اسلام بود و اگر عباسیان هم می خواستند مانع شوند نمی توانستند .

۲- محیط آن روز اسلام، محیطی کاملاً مذهبی بود و مردم تحت تأثیر انگیزه های مذهبی قرار داشتند، تشویق های پیامبر اسلام (ص) به کسب علم و تشویق ها و دعوت های قرآن به علم و تعلم و تفکر عامل اساسی این نهضت و این شور و شوق بود.

۳- اقوام و مللی که اسلام را پذیرفتند نوعاً دارای سابقه ی فکری و علمی بودند و سرزمین های ایران، مصر و سوریه از مراکز تمدن آن روز به شمار می رفتند و این افراد به منظور درک عمیق تعلیمات اسلام به تحقیق و جستجو و تبادل نظر می پرداختند.

۴- تسامح دینی و همزیستی مسالمت آمیز با غیر مسلمانان مخصوصاً همزیستی با اهل کتاب را تحمل می کردند و این را برخلاف اصول دینی خود نمی دانستند . در آن زمان اهل کتاب ، مردمی دانشمند و با اطلاع بودند . مسلمانان با آنان برخورد های علمی داشتند و این ، خود بحث و بررسی و مناظره را بدنبال داشت . (مطهری ، ص ۴۸) .

در این شرایط فرهنگی و فکری امام صادق (ع) موفق شد مفاهیم عقیدتی و احکام شریف را منتشر سازد و آگاهی های علمی را پراکنده و توده های عظیم دانشمندان را به منظور برپا داشتن آموزش و تعلیم مسلمانان جمع بندی نماید .

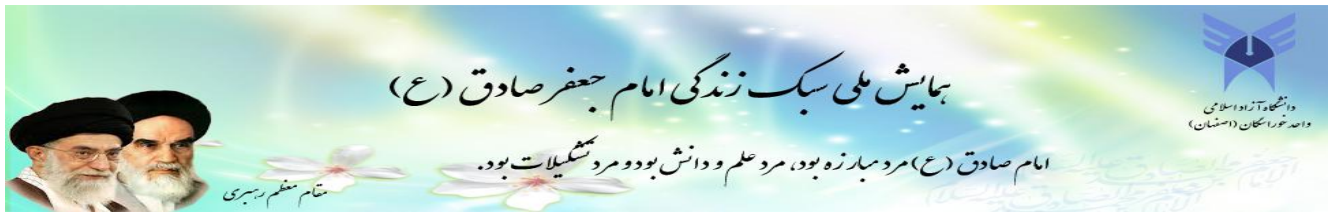
امام صادق (ع) در عصر خود بزرگترین آموزشگاه اسلامی را گشود و مدینه النبی را مرکز آموزشگاه خود قرارداد و مسجد النبی (ص) را محل تدریس خویش نمود . به طوری که همه فنون در آن تدریس می شد . (شریف قریشی ، ص ۱۴۰) . آن حضرت باب علم را در فلسفه ، علم کلام ، ریاضیات و شیمی گشود .

مفضل بن عمرو و مؤمن الطاق ، هشام بن حکم و هشام بن سالم در فلسفه و علم کلام تخصص داشتند و جابر بن حیان در ریاضیات و شیمی و زراره بن اعین ، محمد بن مسلم ، جمیل بن دراج ، حمز ابن اعین ، ابابصیر و عبدا... بن سنان در فقه و اصول و تفسیر متخصص بودند .

امام صادق (ع) برای علم اصول و فقه قواعدی وضع فرمود تا شاگردان خویش را با قوه ی اجتهاد و استنباط احکام شرعی آشنا و تربیت کنند . از جمله قواعد اصولی که امام بنا نهاد ، قاعده ی برائت و استصحاب است که این دو قاعده نقش بنیادین و زیرین در استخراج احکام شرعی دارند و همچنین از قواعد فقهی بنا شده توسط ایشان قاعده فراغ ، تجاوز ، ید و ضمان است . (حیدر ، اسدا...، ج ۳ ، ص ۱۷۰) . هدف امام صادق (ع) از ابداع این روش های بنیادین در علوم اسلامی را می توان در این موارد بیان نمود .

الف : برای تشریح و قانون گذاری اسلامی قواعدی استوار و سقیم بنا نهاد و نیز برای عقاید و اعتقادات اسلامی مرکزی نیرومند و توانمند ایجاد نمود ، تا استمرار و بقای اسلام را در میان امواج گوناگون و مهاجم بیگانه تضمین نماید .

ب: مفاهیم خطا در حوزه ی معارف اسلامی را اصلاح نموده و احادیث جعلی و ساختگی را مشخص فرمودند .

ج : برای قطبیت و محوری بودن مفهوم امامت به عنوان خلافت و جانشینی الهی در روی زمین و در میان مردم از جنبه های علمی ، فرهنگی و فقهی تمرکز و توضیح داده و از همین طریق نیز امامت خویش را بر همگان فریضه و واجب گرداند.

شیوه های تعلیمی امام صادق (ع) برای نشر و گسترش علم :

الف: تفسیر و استناد به قرآن

امام صادق (ع) قرآن را منبعی می دانست که همه آگاهی های مورد نیاز بشر در آن وجود دارد.

مزارم نقل کرده امام صادق (ع) فرمود : خداوند متعال قرآن را تبیان هر چیز قرار داده است . به خدا سوگند ، خداوند هیچ چیزی را که بشر به آن نیاز دارد فرو نگذاشته است . به حدی که هیچ بنده ای نمی تواند بگوید : ای کاش خدا این را در قرآن نازل کرده بود چون خدا آن را نازل کرده است . (کلینی ، ج ۱ ص ۵۹).

عن ابی عبد... (ع) : " قال : إن الله تبارک وتعالی انزل فی القرآن تبیان کل شیء حتی و الله ماترک الله شیئاً یحتاج الیه العباد حتی یستطیع عبد یقول لو کان هذا انزل فی القرآن الا وقد انزله الله فیہ " .

ب : نقل حدیث از پیامبر (ص) و ائمه پیشین

امام صادق (ع) که علم پیامبر (ص) را در سینه داشت . از پیامبر (ص) بسیار روایت می کرد ، تنها در کافی بیش از پانصد حدیث از پیامبر (ص) بواسطه امام صادق (ع) در موضوعات مختلف نقل شده است همچنین بیش از دویست و بیست حدیث از امیرالمؤمنین (ع) به نقل از آن حضرت آمده است .

ج : بیان احکام و معارف اسلامی

امام صادق (ع) برای راویان اهل سنت به عنوان راوی موثق مطرح بود . بدین جهت آنان وقتی امام (ع) از پیامبر (ص) حدیثی را نقل می کرد بخاطر می سپردند اما زمانی که آن حضرت از خود سخن می گفت ، از کنار آن می گذشتند . برخلاف شیعیان که قول و نقل آن حضرت را حجت می دانستند و تمام اقوال و افعال آن حضرت را مکتوب یا از بر می کردند ، بدین جهت است که اکثر معارف شیعه اعم از فقه و اعتقادات و اخلاقیات از زبان صادقین (ع) به خصوص امام صادق (ع) است .

از این رو تنها در کافی ، بیش از پنج هزار و نهمصد حدیث از امام صادق (ع) با عبارت "عن ابی عبد... رسیده است . این نسبت در من لا یحضره الفقیه شیخ صدوق ، هزار و نود ، در تهذیب چهار هزار و هشتصد و شصت و نه ، در استبصار هزار و هشتصد و هشتاد و چهار و در وسائل الشیعه که جامع احادیث است حدود دوازده هزار حدیث با عبارت فوق از امام صادق (ع) نقل شده است . در حالی که احادیث

امام باقر (ع) که بعد از امام صادق (ع) بیشترین حدیث را دارد دروسائل تنها به سه هزار و دویست و پنجاه و نه حدیث می رسد. این غیر از احادیثی است که با تعابیری دیگر همچون "عن جعفر بن محمد" و قال ابی عبدا... وقال الصادق آمده است. (کلینی، ج ۱ ص ۵۹) بی جا نیست که حسن بن عمر رشاء می گوید در مسجد جامع کوفه نهصد شیخ را دیدم که می گفتند: قال جعفر بن محمد (نجاشی ص ۴۰)

د: پرسش و پاسخ

یکی از روش های آموزش معارف از سوی امام صادق (ع) به شاگردان روش پرسش و پاسخ بود. در این روش، اصحاب حضرت از امام صادق (ع) مسأله ای را می پرسید و حضرت جواب می داد. در کتاب کافی چهارصد و ده بار سؤال از امام صادق (ع) با عبارت "سألته عن" آمده است. دروسائل الشیعه با همان عبارت نهصد بار آمده است.

ج: مناظره

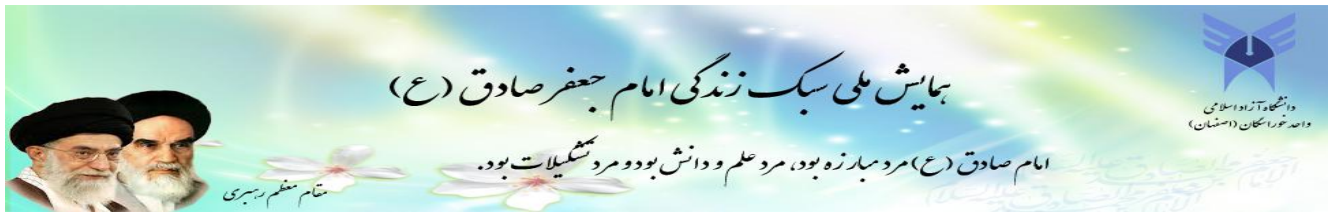
یکی از شیوه های گسترش علوم اسلامی از سوی امام صادق (ع) مناظره با علما و دانشمندان، ادیان و فرقه ها بود. هر چند در این مناظره ها هدف اصلی اثبات حقانیت اسلام و تشیع و ابطال دلایل خصم بود. اما در نهایت به گسترش علوم بویژه علوم اسلامی منجر شد بخصوص که در این مناظره ها از علوم مختلف استفاده می شد.

در مناظراتی که امام صادق (ع) با زندیق ها و ملحدان داشتند برای اثبات خدا، گاه از برهان علت و معلول و گاه از برهان نظم و زمانی از برهان تمانع یا حدوث و قدم استفاده شده است. (طبرسی، ج ۲ ص ۳۵۲).

آن حضرت موجودات عالم را چنان تشریح می کرد که طرف مبهور می شد. با هر کس مطابق دانش خودش و با توجه به تخصص طرف به استدلال و اقامه برهان می پرداخت.

روزی مردمی از یمن که مسلط به علم نجوم بود، خدمت حضرت رسید آن حضرت با دانش خودش او را مغلوب ساخت. (۱۰)

روزی ابو حنیفه همراه با ابن ابی لیلی خدمت حضرت رسیدند. حضرت به ابو حنیفه که با قیاس فتوا می داد، فرمود: آیا می توانی آنچه را که در قسمت سرت قرارداد را قیاس کنی؟ آیا می دانی چرا خداوند در چشم که دو پیه در آن است یک وسیله قرارداد که آن را شور میکند! آیا میدانی چرا خداوند در گوش ماده تلخی را قرارداد است؟ آیا می دانی چرا در بینی وسیله ای قرارداد که آنرا سرد نگه می دارد؟ و آیا میدانی چرا در دهان وسیله ای قرارداد که آن را شیرین نگه می دارد؟ ابو حنیفه جواب داد: خیر. آنگاه (امام) بادرخواست ابن ابی لیلی آن را توضیح داد. (همان ص ۳۶۰).

امام (ع) بسیاری از مناظرات خویش را در مراسم حج و در مسجد الحرام تشکیل می دادند که این خود یکی از ظرافت های این رسالت مهم الهی است که مبلغ باید از زمان و مکان بهترین استفاده را بنماید.

موسم حج ، زمان جمع شدن دانشمندان فرق مختلف اسلامی و حتی غیراسلامی در مکه بود و یا یک مناظره که به شکست رقیب منجر می شد هزاران بیننده تحت تأثیر قرار می گرفت .

از سوی دیگر در زمان برگزاری مراسم حج امام (ع) و یاران ایشان از امنیت خاص زمان برگزاری مراسم و منطقه حرم برخوردار بودند و این امر به گستردگی کار کمک می کرد.

شگردهایی که امام (ع) در این مناظرات در جهت نشر دانش و علم آموزی انجام می دادند به اشکال مختلف بود که می توان به روشهایی مثل دعوت به توحید و اثبات وجود خدا ، استدلال عقلی و منطقی ، ایجاد صورت های مختلف برای مدعای فرد ، هدایت تدریجی از راه جدل ، خطابه و برهان ، پاسخ کوتاه و مستدل ، باطل کردن مدعای فرد با استفاده از کلام خصم ، قرار گرفتن در جایگاه پرسشگر ، رد قیاس و رأی با استناد به آیه قرآن و حدیث ، محسوس نمودن امور معقول اشاره کرد.

مکان های تعلیم :

امام صادق (ع) برای تعلیم مکان خاصی نداشت و مانند امروز مرکز و مدرسه خاصی نداشت . اما از همه مراکز بزرگ و پرطمطراق پربرکت تر بود . آن حضرت بیش از چهار هزار شاگرد را پرورش داد در حالیکه هیچ مدرسه و مرکز تعلیمی خاص نداشت . تنها محمد بن مسلم گفته من شانزده هزار حدیث از ابی عبد... (ع) پرسیدم .

الف : منزل

امام صادق (ع) بیشتر مواقع در منزل خود به تعلیم دانش جویان می پرداخت . ابوریع شامی گفته : من وارد خانه امام صادق (ع) شدم ، خانه آن حضرت پر از جمعیت بود بگونه ای که من جایی برای نشستن پیدا نکردم . (کلینی ، ج ۲ ص ۶۳۷) .

اسماعیل بن مهران از فردی نقل کرده که من با امام صادق (ع) خداحافظی کردم وقتی به محلی به نام "اعوض" رسیدم یاد آمد که مسأله ای را از حضرت پرسیده ام . وقتی برگشتم دیدم خانه مملو از جمعیت است . (فروخ صفار ص ۳۳۴) .

ب: خیمه

در ایام حج که امام صادق (ع) در مکه به سر می بردند ، خیمه اش همواره مملو از جمعیت بود . مردم اشتیاق داشتند به خدمت آن حضرت رسیده و از دانش بی کران جعفر بن محمد (ع) بهره مند شوند .

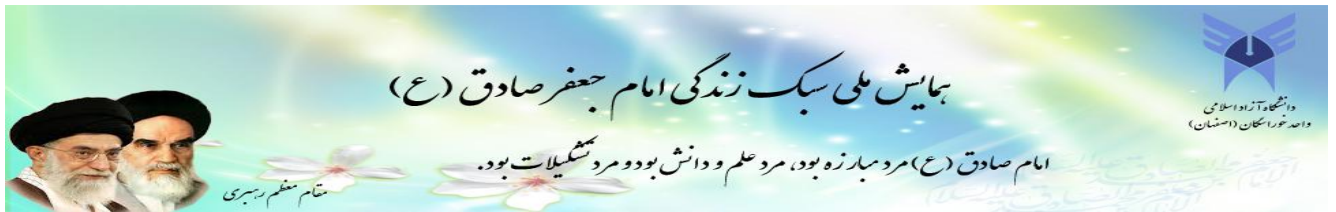

بکیر بن اعین گفته : در اولین حج خود وقتی به منا رسیدم ، سراغ خیمه امام صادق (ع) را گرفتم . وقتی وارد خیمه شدم دیدم جماعتی در آن نشسته اند به صورت تک تک افراد نگاه می کردم تا حضرت را بشناسم . در این زمان دیدم یکی از گوشه های خیمه شلوغ است . امام (ع) بادیدن من ، مرا نزد خود خواست و پرسید : آیا تو از آل اعینی ؟ عرض کردم آری من بکیر بن اعین هستم . حضرت حال حمران برادرم را از من پرسید که جواب دادم : حمران به حج مشرف نشده و به شما سلام رساند . امام (ع) هم پاسخ سلام را با عبارت " علیک وعلیه السلام " داد . (طوسی ، ص ۱۷۹) .

ج: مسجد

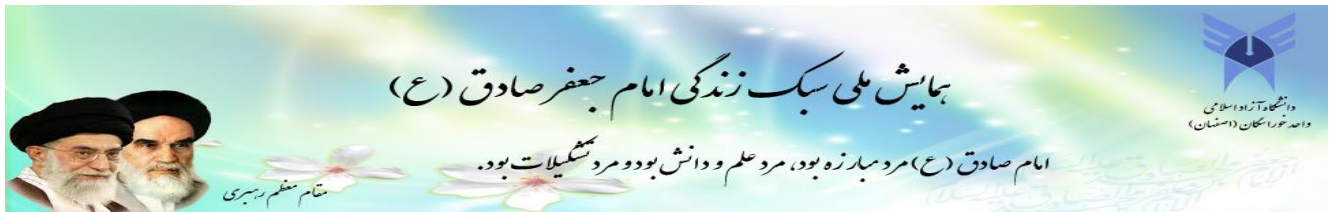
مسجد النبی (ص) یکی از مراکز ی بود که مردم از حضرت صادق (ع) استفاده می کردند. سعید بن ابی الخصبیب گفته : من و ابن ابی لیلی به مدینه رفتیم . وقتی در مسجد النبی بودیم ، که جعفر بن محمد وارد شد . من نزد او رفتم ، من و ابن ابی لیلی نزدش رفتیم ، حضرت از اموال من و خانواده ام پرسید . آنگاه از ابن ابی لیلی پرسید که من او را معرفی کردم . (طبرسی ، ج ۲ ص ۳۵۳) .

با توجه به مطالب یاد شده می توان عنوان نمود که امام (ع) به مانند سایر ائمه (ع) در هر محل و هر زمانی که فرصت ایجاد می شد در امر تبلیغ و ارشاد و راهنمایی و آموزش یاران و سایر مشتاقان علم و معرفت تلاش می نمود و بنا بر سطح دانش و معلومات دانش پژوهان و طالبان علم معارف و علوم را بر آنها عرضه می داشت .

نتیجه گیری :

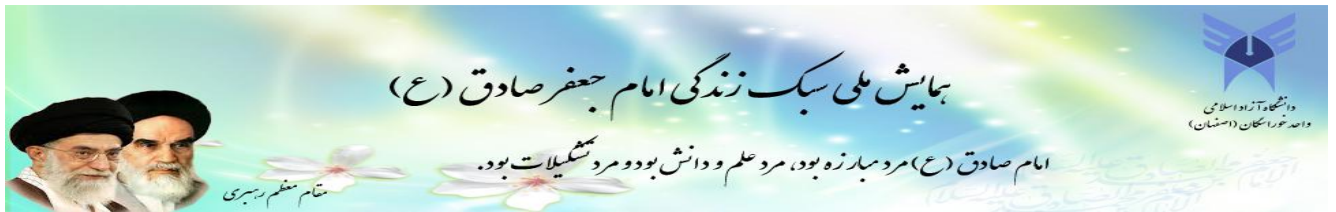
امام صادق (ع) در طول ۳۴ سال امامت طولانی خود ابواب دانش را بر روی شاگردان و دانشمندان اسلامی گشود و مرجع دینی و علمی شیعیان گردید. شکوفایی نهضت علمی امام (ع)، طالبان علم و دانش را از سراسر جهان اسلام به ویژه کوفه به سوی آن حضرت کشاند بطوریکه شمار شاگردان آن حضرت تا چهار هزار نفر رسید. از مهمترین دلایل درخشش نهضت علمی امام صادق (ع) استفاده از فرصت مناسبی است که در اثر اختلاف و درگیری بنی امیه و بنی عباس بدست آمد. آن حضرت در این مدت توانست از شیوه های مختلفی بهره گیرد و علاوه بر تربیت شاگردان خود، سایر فرق و مذاهب را مجذوب خود سازد. با دقت در متون اسلامی می توان دریافت بیشترین موارد استناد به منابع معتبر دینی از آن امام صادق (ع) است به عبارتی روایاتی که از آن امام همام نقل شده آتقدر زیاد است که در تمامی رشته های علوم اسلامی همچون علم قرائت قرآن، تفسیر، حدیث، فقه و کلام، همچنین علوم بشری کاملاً مشهود است.

امام صادق (ع) در گسترش علم و دانش از شیوه های گوناگون و بدیعی استفاده نمود تا شور و شوق علمی در جامعه اسلامی پدیدار گردد و استعداد طالبان علم و اندیشه شکوفا شود، لذا همه روشهای ممکن همانند پرسش و پاسخ، مناظره و گفتگو با علمای سایر مذاهب و حتی مادیون را در همه مکانها بکار برد و ستونی استوار از علوم اسلامی بنا نهاد.

منابع و مأخذ

- ۱- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۸). الاصول فی الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامی
- ۲- شیخ مفید، ابن نعمان. (۱۴۱۳). الارشاد فی معرفه حجج... علی العباد، قم: مؤسسه آل البيت
- ۳- ابونعیم اصفهانی احمد بن عبدا... (۱۳۷۸). حلیه الاولیاء، بیروت: دارالکتب العربی
- ۴- نجاشی ابوالعباس احمد بن علی، (۱۴۱۳). رجال، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، جلد هفتم
- ۵- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، (۱۳۷۸). تاریخ یعقوبی، جلد دوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
- ۶- ابن شهر آشوب و (۱۴۰۵). مناقب آل ابی طالب، بیروت دارالاضواء.
- ۷- امین احمد، (۱۳۵۸). فجر الاسلام، ترجمه عباس خلیلی، تهران: انتشارات اقبال
- ۸- طبرسی، شیخ فضل بن حسن، (بی تا)، الاحتجاج، جلد ۲. تحقیق محمد باقر الخراسان، بیروت: دارالنعمان.

۹- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۱) سیری در سیره ائمه اطهار (ع)، تهران: انتشارات صدرا